

ZBIGNIEW BANIA
Instytut Historii Sztuki
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego

GALERIA ARCYBISKUPÓW GNIEŹNIEŃSKICH NA ZAMKU W UNIEJOWIE

Uniejów własnością arcybiskupów gnieźnieńskich był co najmniej od końca XI w. Stanowił on jedną z 11 miejscowości położonych w środkowym biegu Warty wymienionych w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r., będących na uposażeniu hierarchów z Gniezna. Kariera miejscowości jako ważnego centrum okazałego klucza dóbr kościelnych umocniła się w połowie XIII w. dzięki powiększeniu dóbr o dalsze majątki. Na przełomie XIII i XIV w. Uniejów, podniesiony do rangi miasta ok. 1283 r., stał się wyraźnie preferowaną siedzibą arcybiskupa Jakuba Świnki (między 1290 a 1311 r. zostało tu wystawionych siedem poświadczonych przez niego dokumentów)¹. Niezwykle istotny wpływ na dzieje miejscowości miały wypadki 1331 r., kiedy to miasto wraz z grodem zostały zniszczone podczas wojny z zakonem krzyżackim. Dało to początek wielkiej odbudowie za czasów arcybiskupa Jarosława ze Skotnik, który do 1349 r. wznosił nową murowaną świątynię kolegiacką Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (miejsce synodów duchowieństwa w 1376 oraz 1414 r.) oraz zamek². Szybkiemu rozwojowi miasta w XV i XVI w. sprzyjało położenie na szlakach handlowych prowadzących na wschód, mających w Uniejowie przeprawę przez Wartę³. Stanowił on centrum wielkiego latyfundium arcybiskupiego, liczącego w początkach XVI w. 28 miejscowości⁴. Mimo tak znakomitej sytuacji pod koniec XVI w. zaczyna się zmierzch Uniejowa jako jednego z miejsc rezydencjonalnych arcybiskupów. Bardzo szybko rosła pozycja Łowicza, gdy Warszawa stała się rzeczywistym centrum politycznym państwa polskiego. To tutaj skoncentrować się miały wysiłki najwyższych hierarchów Kościoła

¹ J. Szymczak, *Uniejów do schyłku XVI wieku*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź-Uniejów 1995, s. 60–65.

² *Ibidem*, s. 70–71.

³ *Ibidem*, s. 71.

⁴ *Ibidem*, s. 97.

w upiększaniu kolegiaty, rozbudowie zamku jako rezydencji i zapewnieniu rozwoju miastu. Uniejów do połowy XVII w. jednak jeszcze się liczył w przedsięwzięciach inwestycyjnych arcybiskupów.

Ryc. 14. Zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Uniejowie, stan obecny

Zamek wzniesiony został przez arcybiskupa Jarosława na przeciwnym brzegu Warty w stosunku do miasta. Zbudowano go z cegły na regularnym planie prostokąta, z wjazdem w kurtynie południowej, wzdłuż zachodniej wznosił się wielki dom, zapewne trójkondygnacyjny, pośrodku kurtyny wschodniej, po jej zewnętrznej stronie, dostawiona była wysoka okrągła wieża. W połowie XV w. do skrzydła zachodniego, do naroży, dostawiono dwie obszerne alkierzowe baszty – podobnie wysokie na trzy kondygnacje, z kolei wjazd od strony południowej poprzedzono obszerną czworokątną wieżą, całość budowli otoczono dodatkowym niskim murem, zaś obronność wspomagała fosa. Pożar w 1525 r. stał się okazją do dalszych prac budowlanych – zabudowano naroże południowo-wschodnie budowli, łącząc wielkim gmachem okrągłą wieżę skrzydła wschodniego z wieżą bramną południowego. Bryłę tego skrzydła dopełniła kolejna rozbudowa z lat 1639 i 1645, prowadzona przez arcybiskupów Jana Wężyka i Macieja Łubieńskiego, gdy

do wieży bramnej dostawiono od strony zachodniej część łączącą ją z narożnym wieżowym pawilonem. Skrzydło południowe z głównym wjazdem pośrodku uzyskało wówczas swą pełną, monumentalną formę⁵.

Zniszczenia spowodowane najazdem szwedzkim i rokoszem Lubomirskiego stanowiły kres pomyślności zamku, który pogłębiły wypadki wojenne początku XVIII w. Remonty za czasów arcybiskupa Antoniego Szembeka w 1745 r. zabezpieczyły podniszczoną budowlę. Od ostatecznej ruiny uratowała ją działalność estońskiego rodu Tullów, właścicieli lutyfundium po 1836 r.⁶

Dokument przechowywany w archiwum Ossolińskich, w zespole związanym z rodziną Mniszchów, zatytułowano „Przepisanie obrazów y subscriptiey Arcybiskupow w Zamku Uniejowskim będących na Sale” (k. 145r–149v)⁷. Ostatnim z wymienionych portretowanych jest Maciej Łubieński, zmarły w 1652 r., pochowany w Łowiczu. Pod portretowaną osobą zamieszczono jej nazwisko, wymieniono najważniejsze zasługi, wydarzenia i datę śmierci bądź czas sprawowania urzędu. W prezentowanym niżej spisie zachowałem przyjętą w nim wersję imienia i nazwiska oraz ograniczyłem się do podania zanotowanych dat. Odczytanie pozostałych informacji utrudnia niezbyt staranny sposób prezentacji łacińskiego tekstu, wymagający specjalistycznego przygotowania. Oto wymienieni w spisie arcybiskupi:

1. Vilibaldus Gallus – 966 – sedit quadriennum
2. Hatto Italus – 970 biennio duntaxat domum gnesnensem
3. Robert Italus – 972
4. S.P. Adalbert Bohem – 996
5. Gaudenti Bohem – 997 sedit annos 9
6. Hippolit Roman – obiit anno 1022
7. Bossuta Vienniavi – primus a polonis. Obiit anno domini 1038
8. Stephan Poibogi – sedit annos 19
9. Petrus I – 1059
10. Martin I – anno domini 1092 electus
11. Iacobus I – sedit 29
12. Ioannes Wolgo Ianic – 1147 sedit 19
13. Petrus II – 1167 – 1170
14. Zdislaus
15. Henric Kietlicz – sedit 19
16. Vincentius I – 13 tenuit

⁵ J. Salm, *Zabytki Uniejowa. Urbanistyka i architektura*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta...*, s. 432–435.

⁶ L. Krantz, *Zamek w Uniejowie*, Warszawa–Poznań 1980, s. 55.

⁷ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Archiwum Mniszchów, nr 3559/II, *Miscellanea XVII wiek*, k. 145r–149v.

17. Petrus III – sedit 8 (tego pominął Jan Długosz)
18. Fulco seu Palca – sedit annae 17
19. Joannes II seu Janussi – convenit Romae 1258, obiit 1272
20. Philippus – sedit annos 6, obiit 1278
21. Martin II – mors iter obstruxit Bononia anno sequenti
22. Vlostiborus – 1278
23. Iacobus II
24. Borislaus – 1307
25. Ioannes III sive Ianisca – sedit annae 33, obiit Lancicia 1341
26. Iaroslauus Boguria – 1345, abdicavit 1373, obiit 1376
27. Ioannes IV Suchy Wilk – 1370 – 1382
28. Bozanta
29. Ioannes V Crupidlo – 1389
30. Dobrogosti Nowodworski
31. Nicola I Kurowski – 1402 – 1419
32. Nicola II Trąba
33. Alberti Jastrzebiec – 1436, 15 lat
34. Vincenti Kot – 12, obiit 1448
35. Wladislaus Oporowski – 1448 – 1455
36. Ioannes VI Sprowski
37. Ioannes VII Gruczinski – 1464 – 1473
38. Iacobus III Sieniński 1473 – sedit annos 7 (tu kończy się spis Długosza)
39. Spigneus Olesnicki
40. Frideric Princeps – sedit 10
41. Andreas I de Boruszewice – 1503, obiit 1510
42. Joannes VIII Łaski – 21 sedit
43. Mathias I Dzewicki – 1534, sedit 4
44. Andrzej II Krzicki – sedit 2
45. Ioannes IX Latański – sedit 3
46. Petrus IV Gamrat – obiit 1545
47. Nicola III Dzierzgowski – 1545 sedit 14
48. Ioannes X Przerębski – 1559, Lovici migravit vita ididem sepultus
49. Iacobus Uchanski – obiit 1581, Lovity tumulatus
50. Stanislaus Karnkowski
51. Ioannes Tarnowski – 1604
52. Bernhard Maciejowski – 1608 moritus
53. Albertus II Baranowski – 1635 Gnezno
54. Laurenti Gembicki
55. Henric Firlei – 1624 Squernievicensis obiit
56. Ioannes XII Wężyk – sedit annos 17 lub 12
57. Ioanne XIII Lipski – 1648 sedit 3
58. Mathias Lubiński – 1652, 81 aetatis sepultus Lovici

Spis jako ostatniego wymienia Macieja Łubieńskiego, zatem można sądzić, że galeria portretów powstała z inicjatywy jego następcy Andrzeja Leszczyńskiego, sprawującego tę godność w latach 1653–1658⁸. Portrety znajdowały się w „Sali”, zatem może była to wielka sala na drugim piętrze skrzydła zachodniego. O takim usytuowaniu owej sali wnioskujemy z *Compendium Inventariorum Archiepiscopatus Gnesnensis* kardynała Hieronima Radziejowskiego z 1685 r., w którym określono ogólnie funkcje pomieszczeń poszczególnych kondygnacji zamku. Parter to pomieszczenia gospodarcze, pierwsze piętro – wnętrza mieszkalne i izba stołowa, zaś na drugim piętrze po jednej stronie głównej klatki schodowej południowego skrzydła znajdowała się sala z wejściami do pomieszczeń narożnych, podczas gdy po jej drugiej stronie były dwa pokoje oraz kaplica ulokowana w skrzydle wschodnim⁹. Zatem drugie piętro skrzydła zachodniego zajmowała wielka sala z portretami – tylko we wnętrzu znacznych rozmiarów mogło pomieścić się aż 58 wyobrażeń plastycznych.

Ozdabianie głównych sal reprezentacyjnych portretami przodków bądź sprawujących godności zaczęło być bardzo popularne w XVI w. Należy tu jednak wspomnieć, że całkiem liczne były serie portretów panujących w Polsce umieszczane na elewacjach zewnętrznych budowli (Sukiennice krakowskie, ratusz w Poznaniu, dwór Artusa w Toruniu, na zamku w Krasiczynie¹⁰). Galerie portretowe władców znajdowały się niektórych ratuszach (Toruń, Gdańsk, Kraków¹¹), we wnętrzach zamkowych w Krasiczynie, Laszkach Murowanych¹², nie zabrakło ich w rezydencjach królewskich na Wawelu i w Warszawie – w Gabinetie Marmurowym¹³, zaś w przypadku rezydencji wysokich hierarchów kościelnych wiemy, że taka galeria istniała w zamku w Łowiczu – do dziś zachowały się z niej nieliczne egzemplarze¹⁴. Z kolei w pałacu wzniesionym przez Jana Lipskiego w Łyszkwicach wielką salę stołową zdobiły w 1640 r. portrety arcybiskupów¹⁵. Seria podobizn biskupów krakowskich do dziś mieści się w sali głównej pałacu w Kielcach z 1641 r. oraz w ich pałacu w Krakowie¹⁶. Tyle wiemy o galeriach powstałych do połowy XVII w.

⁸ B. Kumor, *Arcybiskupi*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, red. L. Bieńkowski, Lublin 1989, szp. 1174–1175.

⁹ *Ibidem*, s. 50.

¹⁰ M. Kałamajska-Saeed, *Genealogia przez obrazy. Barokowa ikonografia rodu Sapiehów na tle staropolskich galerii portretowych*, Warszawa 2006, s. 6–12.

¹¹ M. Kałamajska-Saeed, *op. cit.*, s. 12–13.

¹² *Ibidem*, s. 7.

¹³ *Ibidem*, s. 13–14.

¹⁴ *Ibidem*, s. 19.

¹⁵ P. Mrozowski, *O podobiznach arcybiskupów gnieźnieńskich, prymasów Polski*, [w:] *Poczet arcybiskupów gnieźnieńskich, prymasów Polski*, Warszawa 2003, s. 36.

¹⁶ *Ibidem*, s. 17–18.

Niezwykłe oryginalny jest *Catalogus archiepiscoporum Gnesnensium*, zespół miniatur Stanisława Samostrzelnika z lat 1530–1535, powstałych na zamówienie podkanclerzego Piotra Tomickiego, biskupa krakowskiego. 31 całopostaciowych, reprezentacyjnych portretów arcybiskupów opatrzonych zostało obszernym komentarzem Długosza dotyczącym zasług, czasu pełnienia godności, określenia pochodzenia¹⁷. W spisie kronikarza ostatnim jest Jakub z Sienna (1473–1480), zespół uniejowski tworzyło 27 dodatkowych wizerunków. Interesujące, że Długosz pominął Piotra III z lat 1233–1241, wymienionego w Uniejowie. Spis z Uniejowa jest dokumentem świadczącym o istnieniu kolejnej kolekcji wizerunków arcybiskupich, z których, jak można przypuszczać, nie zachował się żaden egzemplarz. Może były to wyobrażenia freskowe, a może i graficzne, bowiem trudno sobie wyobrazić, by z tak dużej liczby obiektów – 58 – nie pozostał jakiś ślad.

BIBLIOGRAFIA

- Kałamajska-Saeed M., *Genealogia przez obrazy. Barokowa ikonografia rodu Sapiehów na tle staropolskich galerii portretowych*, Warszawa 2006.
- Krantz L., *Zamek w Uniejowie*, Warszawa–Poznań 1980.
- Kumor B., *Arcybiskupi*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, red. L. Bieńkowski, Lublin 1989, szp. 1174–1175.
- Miodońska B., *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa 1983.
- Mrozowski P., *O podobiznach arcybiskupów gnieźnieńskich, prymasów Polski*, [w:] *Poczet arcybiskupów gnieźnieńskich, prymasów Polski*, Warszawa 2003, s. 35–46.
- Salm J., *Zabytki Uniejowa. Urbanistyka i architektura*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź–Uniejów 1995, s. 423–455.
- Szymczak J., *Uniejów do schyłku XVI wieku*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź–Uniejów 1995, s. 59–107.
- Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Archiwum Mniszchów, nr 3559/II, *Miscellanea XVII wiek*, k. 145r–149v.

¹⁷ B. Miodońska, *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa 1983, s. 14.

SUMMARY

The archbishops' of Gniezno gallery at the castle in Uniejów

Decorating the main representative rooms in Polish modern mansions with the series of family portraits or major secular and ecclesial dignitaries became popular during the 16th century. We have information about the series of those portraits from the archival transfers, only very few have survived, most of them are remains of the single items of the numerous sets. In the first half of the 17th century those kinds of portraits were decorating archbishops' residences in Łowicz and Łyszkowice. The article tells about the recovered archive document that informs about existence, before 1655 in the main room of archbishops' castle in Uniejów, of a series of 58 likenesses of hierarchs from the end of the 10th century until 1655. That castle belonged to hierarchs' demesne from the 12th to the beginning of the 19th century, in the 16th and the 17th century, after extension it became a palace.

tłum. Julia Niewiarowska-Kulesza